

DR. STARK ANDRÁS – KOVÁCS PETRA:

„SPIELREIN-VARIÁCIÓK”

A PSZICHOANALÍZIS KEZDETEINEK VISSZATÜKRÖZŐDÉSE ÉS A
„VESZÉLYES VÁGYAK” A FILMMŰVÉSZETBEN.

Az elmúlt közel tíz évben számos filmművészeti alkotás nyúlt vissza a pszichoanalízis gyerekkorához. Az első pszichoanalitikusok és pácienseik a vásznon találkoztak újra, mi pedig a terápiás kapcsolat szövevényességének szemtanúi lettünk. Ezek a filmek nem csupán a pszichoanalízis történeti gyökereit hivatottak rekonstruálni, de általuk nyomon követhetővé válik a pszichoterápiás helyzet fejlődése is a századfordulótól napjainkig. Jung és Sabina Spielrein, Nietzsche és Breuer vagy épp Marie Bonaparte és Freud „dívány-kapcsolata” tükrében értelmezhetjük újra ismereteinket a pszichoterápia érzelmi dinamikájáról. Emellett a különböző filmek eltérő Freud-, Jung- vagy Spielrein-képet tárnak elénk, így izgalmas arról gondolkodnunk, milyen sokszínű reprezentációk alakultak ki a pszichoanalízis neves alakjairól vagy épp a hisztériáról. Műhelyünkön filmrészletekkel hívtuk gondolkodásra a közönséget a szerelem és szeretet gyógyító erejéről, a női és férfi szerepekről és az analitikus-páciens kapcsolatról.

A pszichoanalízis kezdetén a jó analitikust úgy írták le, mint egy neutrális felületet; a benne keletkező érzelmeket, indulatokat nem vették figyelembe, és nem tartották a terápiás folyamat részének. Elsőként Ferenczi Sándor ismerte fel, hogy nem csak a páciens részéről jelennek meg áttételes reakciók, hanem az áttételek az analitikusból is hasonló dinamikát hívnak elő: az analitikus saját történetével, konfliktusaival, vágyaival van jelen az itt és most helyzetben. Érdekes pszichoanalízis történeti adalék, hogy az áttétel–vizontáttétel felismerését Jung és Sabina Spielrein kapcsolata lendítette előre, melyet Freud kívülről követett végig (Etkind, 1999b). A hisztériás beteg és analitikusának kapcsolata olyan szerelemmé érett, amely minden értelemben beteljesült. A pszichoanalízis történetében nem a Jung–Spielrein „díványgabalyodás” volt az egyetlen, Tansey (Solomon, 1997) más eseteket is idéz, így például Horace Frink rövid házasságát egy betegével, Otto Rank kapcsolatát egy pácienssel vagy August Aichhorn afférját páciensével, Margaret Mahlerrel. De Freud is elismerte, hogy került már olyan helyzetbe, amikor egy-egy női páciens megkísértette. Ezt írta Jung-hoz címzett levelében:

„Ön bizonyára már megértette, hogy a mi módszerünkkel a gyógyítás a libidó – melynek

korábban tudattalan formája volt – fixációja eredményeképp történik. Ez voltaképpen az áttétel. Az áttétel legkönnyebben a hisztériás esetekben érhető el. Az áttétel adja a tudattalan megértéséhez és tartalma lefordításához nélkülözhetetlen impulzust. Ott, ahol hiányzik az áttétel, a beteg nem fog erőfeszítéseket tenni és nem fog bennünket meghallgatni, mikor lefordítjuk neki tudattalanját.

Lényegében a gyógyítás a szerelmen át történik. Az áttétel a legmeggyőzőbb, sőt azt mondanám, hogy az egyetlen megdönthetetlen bizonyítéka annak, hogy a neurózisokat az egyén szerelmi élete idézi elő.” (Freud 1906 idézi Etkind, 1999a, 55.) Érdekes, hogy míg a magyarban külön szóval jelöljük a szerelem és szeretet érzését, addig az angol vagy német nyelvben egy szó fejezi ki mindkettőt. Így „a szerelem gyógyít” kijelentés sokféleképpen értelmezhető. A forradalmár Otto Gross például egyenesen felszólításnak vette, hogy a pácienssel szexuális kapcsolatot kell létesíteni. Ettől eltekintve azonban a pszichoanalízis kezdetektől fogva etikátlannak tartotta a páciens és analitikus közötti testi kapcsolatot, amit a mai napig így gondolunk.

Etkind (1999a) értelmezésében a „szerelem gyógyít” kijelentés azért helytálló, mert a páciens érzelmei sokszor elfojtottak, és a gyógyulás ezeknek az érzelmeknek a felszabadításával lehetséges – ez pedig egy kapcsolatban történhet meg. Így olyan szerelemről van szó, melyben az orvos nem betegszik meg, a páciens viszont meggyógyul. A pszichoanalitikusnak el kell fogadni ezeket az érzéseket, felismerni és interpretálni. Emellett figyelembe kell vennie betegéhez fűződő érzéseit és saját konfliktusait, problémáit is. A klasszikus pszichoanalízis tanításai szerint viszontáttételi érzéseket el kell nyomni, le kell küzdeni, mert veszélyforrást jelentenek. Freud ennek eszközét az önanalízisben látta, később Ferenczi és sokan mások az analitikusok saját analízisét hangsúlyozták. Ennek ellenére sem történt lényeges gyakorlati változás. A paradigmaváltásra az ötvenes évekig kellett várni, amikor is elsősorban Winnicott, Racker és Heimann gondolták újra a terápiában megjelenő áttételi és viszontáttételi reakciók sajátosságait. Heimann (Flaskay, 2005) a terápiás folyamat természetes velejáróinak tekintette a két jelenséget, melyek segíthetnek felszínre hozni és megérteni a páciensek beszámolóiból közvetlenül nem hozzáférhető tartalmakat. A viszontáttételi érzéseket az analitikusnak fel kell ismerni, elemezni, mivel ezek a reakciók nem csupán a páciens megnyilvánulásaira adott érzelmi válaszok, hanem a percepció eszközei is.

Már Freud is felismerte, hogy az analitikus irányában mutatott szerelem a gyerekkori infantilis vágyak megismétlése. Az analitikus irányában mutatott efféle kötődést

éretlennek tartotta és úgy gondolta, hogy ez az ellenállás egyik megnyilvánulási formája, defenzív reakció az analitikussal szemben. Az erotikus áttétel tulajdonképpen nem más, mint terápiás helyzetben újjáéledő ödipális dinamika. A férfi analitikusok látens predispozícióval rendelkeznek a női páciens iránt: olyan érzésekkel bírnak irányukban, mint az ödipális időszakban saját anyjuk iránt. Racker (Flaskay, 2005) szerint az ödipális helyzetben és a terápiában az a közös, hogy megjelenik egyfajta tiltás: ahogy a kislány és az anya szerelme sem teljesül be, úgy a páciens és terapeuta közötti szexualitás is tabu.

Első filmrészletünk *A hercegnő és Freud* (2004) című filmből származik. Marie Bonaparte analízisbe jár Freudhoz. A páciens a díványon fekszik, Freud a fejénél foglal helyet.

„Freud: Folytassa!

Hercegnő: De most hogy találkoztam magával...

F: Én nem tudok csodát tenni hercegnő...

H: Ne hívjon hercegnőnek! Inkább Miminek, mindenki így szólít, apám nevezett Miminek.

F: Én nem vagyok az apja.

H: Bárcsak az lehetne...

F: Befejeztük.

H: Előbbre jutottunk? Egy-két emlékemet, álmomat lejegyeztem.

F: De ne törje rajta nagyon a fejét. Tartozom Önnek egy vallomással. A hercegnő számomra nagyon kedves szó. Amikor megismertem Martha-t a feleségemet, 18 éves volt, imádtam őt, hercegnőnek szólítottam.

H: És Önről mondják, hogy goromba... Köszönöm.

F: Hercegnő, mit akarhatnak a nők? Ez a kérdés, amire magam sem tudom a választ, ennyi év kutatás után sem."

Következő jelenet, Marie Bonaparte ismét a díványon:

„F: ...amit csinál, az érzelemátvitel. Én vagyok most az apja. Hallgatom, hercegnő.

H: Ma nincs kedvem. (felül a díványon) Maga nélkül nekem végem.

F: Na de hercegnő, én csak a pszichoanalitikusa vagyok, maga döntött úgy, hogy végre a kezébe veszi a sorsát, meg hogy uralkodni akar magán, ahogy 7 évesen

leírta.

H: Már túl késő, nem fog menni (kigombolja a blúzát, és megmutatja a melleit Freudnak) ...nézze a melleim...

F: Igen, látom... Maga egy igazi asszony. Nagyon őszinte, természetes, nincs önben prudéria.

H: (visszagombolja a blúzát) A barátja vagyok?"

Az első jelenetben az ödipális áttételre történik utalás, a páciens az analitikust saját apjával azonosítja. Arra kéri, úgy szólítsa, ahogy az apja tette. Érdekes, ahogy Freud pedig feleségét hozza szóba a hercegnő szó kapcsán. A későbbi jelenetben az analitikus maga interpretál egy olyan áttételes helyzetet, amikor ő az apa. Megjelenik az ellenállás, a páciens nem tud mit mondani, nem akarja folytatni. Ekkor változik meg az áttétel jellege, erotikussá válik, egyfajta inceszt szituáció áll fenn, amikor a női páciens az előtt a férfi előtt fedi fel kebleit, akit pár perccel korábban apjával azonosított. Ez talán a bizalom tesztelése is, ha az analitikus ezt a szexualitás szintjén értelmezné, az olyan lenne, mintha apaként lányát bántaná. Freud úgy tudja kezelni a helyzetet, hogy közben páciense nőiességét sem hagyja figyelmen kívül: „Maga egy igazi asszony”.

A jelenetben Freud nem titkolja kíváncsiságát a női rejtély megértésével kapcsolatban. Tudjuk, hogy Marie Bonaparte előbb az idős Freud páciense, majd tanítványa és közeli barátja lett. Hasonló fejlődés figyelhető meg a Jung–Spielrein kapcsolatban is. Mit akarhatnak a nők? – kérdezi Freud és kérdezzük mi is a közönségtől. Ennek megértéséhez hosszú út vezetett a medikalizált női testtől és lélektől a „beszélgető kúrákig”.

Második filmrészletünk – a Stindberg életéről szóló játékfilm – a pszichoanalízis előtti időkbe nyúl vissza, a hisztéria megjelenésének korai időszakában vagyunk. A nőiség betegség, rejtélyes és kiismerhetetlen, „ördögtől való” (Csabai, 2007, 21.). A női test kívülről szép, belülről viszont belülről csúf: ijesztő és fenyegető. Richet (Gyimesi, 2006) szerint a hisztéria a női lét esszenciája, a hisztériás nő még inkább nő, érzelmei és képzelete és az ezek feletti hatalom tekintetében különleges. A családanya és a prostituált, a törekeny nő és a femme fatale egyszerre testesülnek meg a hisztériában, ahogy arra későbbi filmrészletek kapcsán mi is kitérünk. Charcot a 19. század közepétől nyitotta meg „a patológia élő múzeumát” (Csabai, 2007, 37.). A párizsi Salpêtrière-ben péntek délelőttöként hisztériás nők szerepeltek a porondon. A látványos bemutatókon több

páciens produkálta a „grande hystérie” bizonyos tüneteit, máskor különböző tünetek demonstrálása került egymás mellé. A legváltozatosabb tünetek, a legkülönfélébb sorsú nők lakták a Salpetrière-t, ahol önálló neurológiai részleg is nyílt a hisztériásoknak, és amely kórházból tudományos oktatóhelyé, majd színházzá alakult. A hisztéria megjelenésével a női vágy előtérbe kerül – mint szorongásforrás, mint valami olyan ismeretlen erő, amit a férfiaknak kell kordában tartani. A női pszichét kísérleti úton próbálják megérteni, a női testet pedig medikalizálják, hogy így tarthassák kontroll alatt. A férfiak azért próbálják uralmuk alá vonni a női testet, mert nem akarják újra átélni azt a kiszolgáltatottságot, amit egykor átéltek az anya testében (Tong, 1994). Hasonló jelenet látható néhány évtizeddel később a *Hisztéria* (2012) című filmben. A nők tárgyként jelennek meg; a félmeztelen, elalélt nőket elegáns ruhába öltözött fegyelmezett férfiak állják körül. Filmrészletünkben egy charcot-i demonstrációt figyelhetünk meg: középpontban Blanche Wittman, Charcot legkedveltebb betege, aki bénulásos tüneteket produkál. A közönségben megtaláljuk Sigmund Freudot is, aki már ekkor azt javasolja, kérdezzük meg ezeket a nőket az életükről, és próbáljuk meg így megérteni, hogy miről mesélnek tüneteik. A „beszélgető kúra” megjelenésével a nők végre szóhoz jutnak; Freud megtanítja a hisztériásokat, hogyan váltsák tüneteiket szavakká. A pszichoanalízis bevezeti a kétszemélyes terápiás helyzetet, melyben az analitikus és a páciens a legsokszínűbb szerepeket ölti magára. Az áttétel és viszontáttétel bonyolult érzelmi dinamikákat vitt a terápiába. A terápiás helyzetben megjelenő erotika teljes mértékben hétköznapi női-férfi kapcsolatokra rímel, ahogy ez az *Intim vallomások* (2004) részletéből is kiderül. Patrice Leconte filmjében Anna nem a megfelelő ajtón kopogtat, így legbelső titkait egy pénzügyi tanácsadónak tárja fel. A férfit kíváncsi teszi a nő, és nem meri bevallani neki a tévedést. A találkozások folytatódnak, Anna pedig egyre nyíltabban beszél problémáiról. William szinte kislivá válik, amikor Anna az orgazmusáról beszél, a női szexualitáshoz való közelség ősi félelmet ébreszt benne. Sokáig elképzelhetetlen volt, hogy létezhet női szexualitás férfi nélkül, és ez több helyen megjelenik a filmművészetben is, például a *Zongoraleckében* (1993) vagy *A selyem sikolyában* (1996). A női titok félig nyitott ajtaját nehéz becsukni, ahogy az az *Intim vallomásokból* is kiderül. A férfi hétköznapisága azt mutatja, hogy a terápiás helyzet legfontosabb elemei – a feltétel nélküli elfogadás, türelem, hallgatás és odafigyelés – egyszerű dolgok, mégis nagyon sok ember a terápiás szobában tapasztalja ezt meg először.

Az *Amikor Nietzsche sírt* (2012) című Yalom regény-adaptációban megjelenik a nő, aki szexualitásában emancipálódott, autonóm, független, és nem fogadja el a hagyományos

női szerepeket. Lou Andreas-Salomé tanulni akar, és a férfiak méltó intellektuális partnere lenni. A korábbi vélekedések a nőket „gyenge elméjűnek” tartották, akiknek nincs helyük a tudományokban vagy a művészetekben (Bánfalvi, 2002). Salomé intellektuális kíváncsiságával csavarja ujjá köré a férfiakat, Berta Pappenheim pedig kontrollálatlan vágyaival és gyermeki ragaszkodásával ejti csapdába orvosát.

„...az orvost a beteg nőből áradó végzetes vonzerő vonzza magához; nem tud ellenállni az érzéseinek, vagyis a nő betegségének, amelynek következtében elveszti ő is lelki egészségét vagy legalábbis önbecsülését” (Etkind, 1999a, 62.).

A csábító, „férfias” nő, és a hagyományos szerepeket elfogadó feleség és anya, tehát a női lét ellentétes pólusai nem csak a hisztéria képeiben jelennek meg együtt (Csabai, 2007), hanem a filmben is.

A filmidézetből megtudjuk, hogy Salomé azért tesz látogatást Breuernél, mert meg akarja kérni, hogy gyógyítsa meg barátját, Nietzsche-t. A csavar a történetben, hogy Nietzsche nem akar segítséget elfogadni, így fondorlattal kell őt a kezelésbe bevonni. Breuer végül egyfajta „kölcsonös analízist” kínál páciensének, arra azonban nem számít, hogy a szerepek felcserélődnek. Nietzsche előbb arra kéri Breuert, hogy vegye le a sztetoszkópját, majd a köpenyét, később pedig a „Dr” helyett „Mr”-nek szólítja. Breuer hasonló módon teszi le tekintélyét Salome látogatása előtt is. Ezek az apró részletek árulkodnak nekünk arról, milyen vékony határ választja el az orvost a páciens-től vagy a hétköznapi férfitől. A kölcsonös analízis eredményeként Breuer elmeséli Berta Pappenheim kudarcba fulladt analízisét: beleszeretett páciensébe. Kettejük kapcsolata a pszichoanalitikus kapcsolat előfutára: a „beszélgetőkúra” vagy „kéményseprés” során a páciens minden gondolatát megosztja orvosával, így kialakul egy eddig ismeretlen intim terápiás helyzet.

Ez a motívum visz minket tovább Carl Gustav Jung és Sabina Spielrein kapcsolatához, melyhez két filmből is hoztunk részleteket. Egyrészt Elizabeth Márton *A nevem Sabina Spielrein volt* (2002) című dokumentum-játékfilmjéből, mely levelek és naplók alapján rekonstruálja az egykori analitikus-páciens kapcsolatot, másrészt pedig David Cronenberg *Veszélyes vágy* (2012) című alkotásából, amely a hiteles történetmesélés mellett napjaink pszichoanalízis- és hisztéria-reprezentációját is megjeleníti. Sabina Spielrein a „pszichoanalitikus próbaeset”, vagyis Jung első, pszichoanalízissel kezelt páciense volt. A történet harmadik résztvevője maga Freud, aki először Junggal folytatott levelezéséből értesült az eset részleteiről, majd később Spielreinnel is váltott leveleket.

Sabina páciensből előbb barát, szerelmes nő, a lélek őrzője, majd pedig munkatárs, egyenrangú pszichoanalitikus lett.

„Nő, csábító, múzsa vagy megtermékenyítő gondolkodó? Szerelmes nő, alkotó vagy álmodozó? A lélek őrzője? Feleség, anya, vagy az elképzeléseiért a végletekig kitartó, bátran küzdő asszony?” (Molnár, 2008, 4.)

A hamuból, a szétesett hiszteriform pszichotikus állapotból mindössze tíz hónap leforgása alatt született új fénix, Sabina önmagát szabadította meg az áttételtől (Etkind, 1999a), és saját szenvedését fordította a pszichoanalízis nyelvére, amikor megfogalmazta gondolatait a destruktív ösztön pusztító és egyben teremtő erejéről. Ebben a folyamatban fontos szerepe volt Jungnak és kettejük gyógyító erővel bíró kapcsolatának: azonosulás történt a szeretett személlyel, és ennek az azonosulásnak a következménye lett a tudás vágya egybeolvadva a rabbi nagypapa és az édesanya általi delegációval – „olyan híres leszel, mint Marie Curie” –, így végül a romboló energia tanulás révén szublimálódott és alakult építő energiává.

A Jung–Spielrein kapcsolatot dinamizáló áttétel és viszontáttétel alaposabban megvizsgálható álmokon keresztül. A Cronenberg-filmben ugyanis Jung – a Freuddal folytatott tizenhárom órás beszélgetés során – elmeséli egy álmát. Az álomban egy lovat kábelekkal húznak fel a magasba, de a kábelek elszakadnak. A lónak nem esik baja, felkel és elvágat, de egy fatörzs akadályozza, visszahúzza a földre. Akkor megjelenik egy lovas kis lovon, a kis ló előtt pedig egy kocsi, így a lónak lassítania kell. Jung felesége terhességét azonosítja a lovassal, ami akadályokat gördít a ló, vagyis ő maga elé. Szerinte a ló akadályoztatása saját előmenetelének hátráltatását jelenti, ugyanis felesége terhessége miatt esett el egy komoly lehetőségtől. A kocsi megduplázza az akadályt, ami Jung szerint két lányát és lehetséges későbbi gyerekeit szimbolizálja, melyek szakmai fejlődését még inkább gátolhatják. Freud az álom egy másik értelmezését kínálja: a fatörzs egy pénisz, az akadályokkal körülvett, de vágatni vágyó ló pedig Jung elfojtott, féltelen nemi vágyait jelenti. Így az álom egyértelműen Sabinához kapcsolódik, és arról árulkodik, milyen hatást gyakorolt a zsidó lány analitikusa tudattalanjára. Azzal, hogy álmát felfedte Freud előtt, talán épp egy másik áttételes helyzetbe keverte magát.

Műhelyünk zárásaként egy terápia befejezéséről szóló részletet hoztunk ismét az *Intim vallomásokból*. Az idézet összegzi a könyvelő és „páciense” kapcsolatát, a terápiás szoba megváltozott, a bánatos nő képe helyett gyerekkori játékok kerültek ki a polcokra. Amikor a páciens érdeklődni kezd terapeutája gyerekkora iránt, hirtelen zárt ajtókra talál,

azonban a férfi önmegmutatási igénye mégis megmutatkozik a tárgyakban, mintha ezzel a gyermeki gesztussal próbálna közelebb kerülni pácienséhez. Anna és William kapcsolatában a valódi terápia bonyolult dinamikai lendültek működésbe. Az elválás mindig nehéz, de ideális esetben a terápia eredményeként a páciens belsővé tudja tenni a terapeutával kialakult pozitív és biztonságos érzelmi kapcsolatát.

A közös beszélgetés célja az volt, hogy együtt gondolkodjunk a terápiás kapcsolat során megjelenő sokféle érzelemről. A pszichoanalízis előtti, erősen medikalizált felfogástól a pszichoanalízis „beszélgető” módszeréhez jutottunk el, vagyis az orvos megfigyelő pozíciójából egy kétszemélyes kapcsolat teljes jogú résztvevője lett. Megvizsgáltuk a női és férfi szerepeket, majd kettőjük találkozásának bizonyos aspektusait a terápiás helyzetben. A filmrészletek mindenkiben megszólítottak valakit, a műhely résztvevői nyitottan és érdeklődően, személyes élményeikből merítve kapcsolódtak hozzánk.

Irodalomjegyzék:

- Bánfalvi A. (2002). A női test medikalizációja. *Nőnek lenni betegség*. LAM 12. (6-7):432-433.
- Csabai M. (2007). *Tünetvándorlás. A hisztériától a krónikus fáradtságig*. Budapest: József Műhely Kiadó
- Etkind, A. (1999a). Sabina Spielrein: Tiszta játék egy orosz lánnyal. In (Uő): *A lehetetlen Erősa. A pszichoanalízis története Oroszországban*. Budapest: Európa Kiadó, 246-322.
- Etkind, A. (1999b). *A lehetetlen Erősa: A pszichoanalízis története Oroszországban*. Budapest, Európa Könyvkiadó
- Flaskay G. (2005). A viszontlátéletről, *Pszichoterápia*, (15) 6: 432-441.
- Gyimesi J. (2006). Boszorkány a díványon. A hisztériaelmélet hosszú múltja és rövid jelene, *Thalassa*, (17) 60: 84-92.
- Molnár E. (2008). Sors-törédek Sabina Spielreiről, *Thalassa*, (19) 3: 3-11.
- Solomon, M. F. (1997). On Love and Lust in the Countertransference, *Journal of American Academy of Psychoanalysis*, 25: 71-90.
- Tong, R. (1997). A pszichoanalitikus feminizmus In Csabai M. & Erős F. (szerk.) *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Budapest: Új Mandátum, 23-63.